

1.4. ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ

Дослідження історичного простору, просторових граней екзистенції людини, етносу та інших суспільних спільнот набуває особливої актуальності у контексті визначення факторів, які мають істотний вплив на формування національного менталітету. І це цілком закономірно, оскільки політичний, економічний і соціальний поступ України значною мірою залежить від того, наскільки враховуються в моделях соціального розвитку психологія українського етносу, його глибинні ментальні характеристики.

Менталітет (лат. *mens, mentis* — розум, мислення, душевний склад) — це сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують своєрідні способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або іншої соціокультурної спільноти. Він відображає поширені у соціальному середовищі певної групи людей, етносу, нації традиції, звички, способи й особливості сприйняття реальності, природу поведінкових стереотипів у суспільному бутті, що забезпечують можливість адаптації до зовнішніх умов і регуляцію соціальної поведінки¹⁰².

В основі пізнання світу лежить саме просторове сприйняття і знання, на базі яких розвивалось в подальшому й усвідомлення інших типів зв'язків і залежностей предметів оточуючої людину дійсності. Саме завдяки простору людина усвідомлює цілісність свого буття. Як загальна форма буття всіх матеріальних систем і процесів, простір відображає вмістилище, протяжність і взаємне розташування предметів у світовому континуумі та їхнє становище один відносно одного. Простір не існує відокремлено від свого матеріального носія, він об'єктивний і відносний, універсальний, суперечливий (кінцевий і безкінечний, переривчастий і безперервний¹⁰³). Як специфічна раціональність з діяльної точки зору простір втілюється у регулярно повторюваних практиках повсякденного життя людей, а отже, великою мірою детермінує менталітет.

---

¹⁰² Меліхова Ю. Менталітет правовий // Соціологія права : енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. С. 518.

¹⁰³ Філософія : курс лекцій: Навч. посібник для студ. вузів / І. В. Бичко [та ін.]. Київ : Либідь, 1993. С. 350–369.

В історії людства уявлення про простір і час як найзагальніші форми буття всього існуючого завжди пов'язані зі способами освоєння світу. Не підлягає сумніву, що пізнання й облаштування простору кожним народом відіграє важливу роль у формуванні його національного менталітету. Особливості національно-культурного сприйняття простору — це певним чином унормований аспект людської поведінки. Люди, виховані в різних національних культурах, спілкуються між собою фактично по-різному, відповідно до прийнятих в їхніх країнах, за висловом американського дослідника Е. Холла, «моделями» (*patterns*). Так, в Японії перетини вулиць мають назви, а самі вулиці — ні. Для американців зручною відстанню для розмови є 75 см, а для мексиканців, колумбійців це занадто далеко.

Структура національного менталітету містить в собі багато рівнів і компонентів, серед яких атрибутивне значення мають такі: «архетиповий» — система архетипів і компонентів колективного несвідомого; когнітивний — образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смысловий — система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, норм; емоційний — оцінки, емоції, почуття; поведінковий — мотиви і стереотипи поведінки. Кожен із цих компонентів має свідомий і несвідомий рівні, а феномен національного менталітету володіє стійкими і нестійкими структурними станами. Все разом це утворює так званий «ментальний простір» (Ж. Фоканьє) — область функціонування менталітету, а також його результату, вираженого у формуванні соціокультурної ідентичності¹⁰⁴. Ментальний простір є середовищем формування та функціонування системи ідей, ідеалів, цінностей, стереотипів людей і, відповідно, нації та держави, а будь-які його трансформації безпосередньо пов'язані з поступом країни. Ментальні характеристики етносу зникають лише із його зникненням.

Носієм національної ментальності є кожна людина, що приймає культуру держави через досвід проживання на її території. Окрім унітарно-побутової форми існування простору у своєму розвитку людина поступово досягає й інші іпостасі цього феномену. Надзвичайно важливим для формування менталітету народів є історичний простір як сукупність

---

¹⁰⁴ Кравчук В. М. Правовий простір особи та правовий менталітет // Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. 2016. № 4. С. 281–283. URL: http://www.pap.in.ua/4_2016/84.pdf; Стасевська О. А. Новітній ментальний простір українського суспільства // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 2 (33). С. 364.

природно-географічних, економічних, суспільно-культурних і політичних процесів, які відбуваються на певній території і в певний історичний час.

На формування історичного простору впливають природні умови, господарська діяльність людини, суспільні та культурні процеси. На значення територіального чинника в формуванні етносу та його менталітету звертали увагу французький філософ Шарль Монтеск'є, німецький етнограф Франц Ратцель та ін. Про вплив території на етнос писали й українські мислителі, зокрема Микола Костомаров, В'ячеслав Липинський. Етнос пристосовується до свого природного середовища, знаходить відповідні механізми взаємодії з ним. Виживають і продовжують себе в нащадках найкраще пристосовані до середовища особи, які є носіями певних ознак, у т. ч. й ментальних. Пристосування до середовища визначає специфіку соціальної взаємодії між представниками етносу, а також їхнє відношення до інших народів.

Історично однією з перших іпостасей простору, усвідомлених людиною, є географічний простір. Історія всіх древніх цивілізацій засвідчує, яку істотну роль в їх розвитку відіграло середовище поселення, територія, яку займала та чи інша держава, її топологічні й розмірні характеристики. Перші реалії буття, з якими зіштовхується людина у своєму повсякденному житті, поряд з предметним буттям, були ділянки оточуючого її ландшафту: поля, рівнини, гори, ліси, долини, річки, озера тощо. Поступове осмислення свого місця у фізичному світі, вимір й вивчення різноманітних параметрів простору, дозволили людині максимально адаптуватися до оточуючого її середовища й організувати своє біологічне й соціальне життя.

Знання людини про територію землі й оточуючий простір формувалися залежно від характерного для кожного народу способу життя — осілого чи кочового. Для осілих народів середовище розселення зводилось до порівняно невеликої ділянки землі, на якій знаходились житло, поселення, поля й угіддя. Ця частина древнього людства, яка займалася винятково землеробством, була майже повністю залежною від простору свого поселення, зазвичай обмеженого близьким обрієм, за яким лежав «інший», «чужий», і не завжди «ворожий» світ.

Кочові народи сприймали світ інакше. Для них простір був безкінечним. Вони його завойовували і спустошували загарбані ними землі, щоб тут же відправлятися на захоплення нових. На певному етапі історія людства була історією боротьби між осілими і кочовими народами. Кочівники

створювали великі імперії, прикладом яких може бути степова імперія від Європи до Китаю, однак ці ж імперії з часом легко розпадались.

Географічний фактор, природне середовище були надзвичайно важливими й у формуванні українського етносу, його світовідчуття й менталітету. Лісостеп, степ та ліс, в умовах яких з давніх-давен жили предки українців, спричинили відповідний цьому середовищу спосіб життя, визначили характер життєдіяльності людей, особливості їх взаємовідносин, специфічні риси національного менталітету. Саме звідси дослідники виводять типові риси української ментальності: сильна пов'язаність із землею, природою, «злитість» з ними, намагання жити природними ритмами, відчуття гармонії доквілля, працелюбство, терпеливість, відчуття господаря та певний індивідуалізм. М'який клімат, родюча земля, багатство природних надр, водяних і лісових ресурсів позбавляли людей, які жили на цій території, агресивності, прагнення до захоплення інших земель, жорстокості, сприяли утвердженню толерантності щодо сусідів, тих, хто не посягав на їхню територію.

Констатуючи розвиток індивідуалізму як глибинної риси українського народу, слід зазначити, що він примушує людину залишатись у межах своїх територій і не йти далі, захищати лише ту територію, на якій вона живе, ставити регіональні цінності вище за загальнодержавні. Разом з тим, після розколу між Римом і Константинополем, Київ, ставши на бік Візантії, сприймає і таку цінність візантійського світу, як підпорядкування індивідуального колективному. Ця обставина суттєво вплинула на подальшу історію розвитку взаємовідносин між індивідом і суспільством. Особливо згубну дію на ментальні характеристики українців спричинило тривале включення й підпорядкування могутнішому в контексті державності російському етносу, в якому явно домінувало колективне над індивідуальним, зрівняльно-передільна російська община.

Тим самим, зазначає вітчизняна дослідниця Т. Гончарук, розвиток індивідуалізму українців «пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме, він має інтравертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства. Зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і збереження себе від впливу інших людей і від соціуму: якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах:

сім'ї, побуті тощо. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває себе індивідуальністю і утверджує себе в якості такої»¹⁰⁵.

Пов'язаність із землею українців знаходила вияв на теоретичному рівні у протиставленні «здорового», «природного» життя цивілізованому. Така природність, з одного боку, давала можливість «тверезо» подивитися на життя, уникати «цивілізаційних оман», а з другого, — брак цивілізованості гальмував повноцінний розвиток. Одним із чинників, що посилював це, став надзвичайно своєрідний і спотворений (порівняно майже з усіма іншими європейськими народами) характер переходу до урбаністичної, міської новоевропейської цивілізації на українських землях, насамперед на Наддніпрянщині та Слобожанщині. Все дійсно українське пов'язувалося з традиційним селом, сільською культурою та побутом. Такий стан речей вплинув і на формування, зокрема, образу України як сільської «ідилії».

У цьому контексті варто назвати й таку ментальну рису українців, як консерватизм. І хоча невміння йти в ногу часом приносило українцям, з одного боку, шкоду, але, з другого, — саме завдяки консерватизму Україна вижила й зберегла свою мову, культуру, обряди, свій власний погляд на буття. Звернення до природи, консерватизм визначили й такий елемент українського світогляду, котрий можна характеризувати як «концепт роду». Українці традиційно цінували й цінують родові, кланові зв'язки. Навіть зараз це чітко оприявнюється, зокрема й у сфері «великої політики».

Суттєвою рисою нашої ментальності, яка знаходила вияв насамперед на теоретичному рівні, є емоційність, чуттєвість. Те, що українці (загалом жителі України) намагалися не відділятися від природи, не протиставляти себе їй, шанували традиції, родове начало, — все це зменшувало значення раціоналістичної рефлексії. Натомість вагомого значення вони надавали рефлексії емоційній, інтуїтивній. Тому істотною ментальною ознакою українського етносу є емоціоналізм, домінування емоційно-почуттєвого переживання над раціональністю, холодною розсудливістю.

Свого часу відомий український психолог і філософ О. Кульчицький зазначав, що історичне буття українців сформувало впродовж віків дві основні психологічні настанови, культурно-історичні традиції: *vita heroika* та *vita minima*. Перша пов'язана з лицарством, героїчною, максимальною

---

¹⁰⁵ Гончарук Т. В. Олександр Кульчицький в контексті світової філософії [Текст]: дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 Тернопільський держ. економічний ун-т. Тернопіль, 2006. С. 360–361.

напругою всіх сил, водночас — із відкиданням буденщини, нехиттю до повсякденної копіткої праці, раціонального проектування свого життя. Друга полягає в тому, щоб у своєрідному «соціально-анабіотичному стані» перечекати й перетерпіти чергові негоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проєктах не йдучи далі вибудови приватних ситуацій. Внаслідок історичних обставин останніх століть домінацію в українському соціумі, на думку мислителя, набув «негероїчний» соціально-психологічний тип людини¹⁰⁶.

Аналітика особливостей історичних структур древніх слов'ян, схем діяльності як способів зв'язку їхнього буття дозволяє не тільки визначити специфічні риси ментальних автоматизмів: культурних кодів, звичок свідомості, норм і стандартів поведінки, стилів мислення і світосприйняття, а й побачити форми прояву дуальності природи в етнічній та соціальній історії українського етносу. Простір і природа зумовили створення на українських землях «степового коридору», завдяки якому сюди приходили кочові народи, численні етнічні спільноти, що не могли не впливати на життя українського народу. Водночас нетривале існування власної державності, безперервні навали різних держав і народів, які супроводжувались втратами певних територій, з одного боку, сформували в українців «малоросійський синдром», комплекс провінційності й колоніальної неповноцінності, а з другого, — спричинили їхнє прагнення до самозбереження, викликали у них бажання боротися з ворогами за власну державність, виявляти шляхетність.

Своєрідне просторове сприйняття буття сформувало і міфологічність свідомості українців. Українська міфологія, котра (як і філософія) була кордоцентричною і яка згодом перейшла у християнську релігію, мала великий вплив на становлення національного менталітету. Форми вітчизняних міфів дуже близькі до природних. У них не існує вульгарних, неестетичних, велетенських, страшних богатирів з неприродними інстинктами, які зустрічаються у німецькій чи скандинавській міфології. Українська міфологія відобразила давні форми пастушого і патріархально-хліборобського побуту.

Відсутність упродовж тривалого історичного часу необхідності у боротьбі за ресурси виживання, яких завжди було вдосталь на теренах

---

¹⁰⁶ Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. Київ : Фенікс, 1992. С. 48–65.

України, породила й таку рису ментальності українців, як інфантильність. Негативний вплив на менталітет українців мала руйнація природного доквілля за триста років російської колонізації, особливо в радянський період, апогеєм якого стала Чорнобильська катастрофа, а сьогодні — війна Росії проти України.

Менталітет українського народу має історично зумовлену регіональну забарвленість: він у просторовому розумінні розкладається на регіональні менталітети і на менталітети соціальних груп. Історичні регіони — географічні області, які в певний момент часу мали культурну, етнічну, мовну чи політичну основу, незалежну від кордонів сучасності. В Україні й сьогодні виокремлюють такі регіони: Правобережну Україну, Західну Україну, Лівобережну Україну, Слобідську Україну, Південну Україну. Кожен з цих регіонів поєднує певні історичні землі. У сучасній Україні саме субкультурні форми менталітету є визначальними у поведінкових виявах, тому що особистість у повсякденному житті ідентифікує себе, перш за все, як члена певної соціальної структури, потім — як представника регіону і тільки після цього — як представника українського народу¹⁰⁷.

На формування українського менталітету значною мірою вплинули розміри території країни, що стало причиною соціально-психологічної віддаленості периферії від центру, різної геополітичної орієнтації. Як наслідок, протягом тривалого часу існували й продовжують існувати суттєві регіональні, мовні та вікові розбіжності у сприйнятті населенням України свого історичного минулого, національних інтересів та спрямованості загальнонаціонального розвитку в майбутньому.

Оскільки на буття українського народу істотно вплинули засади російської державності, то не можна залишити поза увагою історико-політичний дискурс в РФ. Аналіз змісту історичної політики Росії засвідчує, що саме розміри території є досить важливою частиною її імперської ідеології. Росія «схиблена на розмірах»; Росія — це «нескінчений простір». Простір тут важливіший за час, а горизонталь — за вертикаль. Росіян не цікавить якість життя на цих територіях, але вони хизуються, що є такими «великими та дуже великими». Не випадково, росіяни у переважній своїй більшості сприйняли розпад Союзу РСР не як звільнення від імперії та

---

¹⁰⁷ Стасевська О. А. Новітній ментальний простір українського суспільства // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 2 (33). С. 365–366.

страшного комуністичного режиму, а як втрату «великої країни-переможниці», за якою вони ностальгують й досі. Тому ідеологія пострадянського і постімперського реваншу, що містить в собі образ Росії — збирачки розділеного штучними кордонами «русского мира», фактично стала офіційною. Історико-політичний дискурс в РФ виливається сьогодні в агресивні й загарбницькі дії стосовно сусідніх країн, які були в складі колишнього СРСР¹⁰⁸.

Сьогодні визначення геополітичного вектору розвитку України ведеться в контексті обґрунтування цивілізаційного вибору щодо її членства в Європейському Союзі та НАТО. Декларуючи нашу прихильність до європейської та євроатлантичної інтеграції і здійснюючи конкретні кроки у цьому напрямку, ми повинні враховувати і складний феномен ментальності, бачити як ідентичність, так і відмінність між нами та європейцями. Те, що у нас є ментальні відмінності з європейцями, сумніватися не доводиться, оскільки існують відмінності й між самими народами ЄС. Важливо, щоб національна ідея як квінтесенція ментальності українського народу набула демократичного та євроінтеграційного забарвлення, зберігаючи при цьому просторові, ментально-духовні особливості українців.

Отже, формування ментальних рис українського народу — результат тривалого історичного процесу, природних умов і господарської діяльності, цивілізаційної «межовості» українських земель, місця і ролі української держави в архітектоніці світу. Аналіз проблем, пов'язаних з впливом історичного простору на менталітет українців, визначенням національної самобутності є особливо значущим для нас нині, в умовах глобальної транзитивності сучасного світу, російсько-української війни, коли наш народ перебуває в ситуації вибору шляхів подальшої розбудови української держави. Завдання полягає в тому, щоб витворити таку державність з усіма її атрибутами, котра б відповідала національному духу українців і разом з тим узлагоджувалася б з універсальними цивілізаційними критеріями сучасності.

---

¹⁰⁸ Удод О. У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? // За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Вид 2-ге. / Відпов. ред. В. Смолій; упоряд. : Г. Борjak, О. Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Кн. 2. С. 1515–1517.